

<https://doi.org/10.31891/PT-2024-3-11>

УДК 340.12 (477)

Світлана ПЕТРЕЧЕНКО

кандидат юридичних наук, доцент,
Відокремлений структурний підрозділ закладу вищої освіти «Відкритий
міжнародний університет розвитку людини «Україна»
Хмельницького інституту соціальних технологій

<https://orcid.org/0000-0002-7329-0219>

e-mail: svet-petre@meta.ua

АДАПТАЦІЯ ВАЖКОПОРАНЕНИХ КОМБАТАНТІВ ДО МИРНОГО ЖИТТЯ

У статті розглядаються особливості соціально-психологічної адаптації військовослужбовців, які брали участь у бойових діях, та важкопоранених військовослужбовців, у період їх повернення до цивільного життя. Зазначається, що ця категорія населення потребує спеціального підходу через зміни в їхній психіці та складнощі, з якими вони стикаються. Вони можуть відчувати незрозуміння від суспільства, родини, мати проблеми у соціальному взаємодії та у вирішенні громадянських питань. Військовослужбовці, які повернулися, потребують комплексної психологічної допомоги та психотерапії. Для цього важливо створити спеціалізовані центри допомоги, які надаватимуть підтримку у їхній соціально-психологічній адаптації до мирного життя.

Ключові слова: військовослужбовці, адаптація, важкопоранені, психосоціальна робота, підтримка, реабілітація.

Svitlana PETRECHENKO,

Separate structural subdivision of the higher education institution «Open International University of Human Development «UKRAINE» Khmelnytsky Institute of Social Technologies

THE PROCESS OF ADAPTING SEVERELY INJURED SOLDIERS TO CIVILIAN LIFE

The article examines the specifics of the social and psychological adaptation of servicemen who participated in combat operations and severely wounded military personnel upon their return to civilian life. It is noted that this population requires a special approach due to changes in their psyche and the difficulties they face. They may feel misunderstood by society and family, experience challenges in social interaction, and in resolving civil matters. Returning servicemen require comprehensive psychological assistance and psychotherapy. For this purpose, it is important to create specialized assistance centers that will provide support in their social and psychological adaptation to civilian life. It is identified that approximately a quarter of servicemen experience chronic post-traumatic conditions, which can be accompanied by irritability, irritability, uncontrolled reactions to stimuli, a propensity for uncontrolled aggressive reactions. Adaptation is defined as the active process of personal adjustment to the social environment, occurring through the individual's leading activity at this stage of development. The result of this process is adaptability, which enables individuals to meet social needs and creates opportunities for self-realization in a dynamic and changing world. Groups of symptoms of post-traumatic stress disorder (re-experiencing, avoidance, and emotional

numbness, hyperarousal), symptoms of post-traumatic stress disorder, and clinical symptoms that may manifest in servicemen are identified. Successful adaptation of combatants to civilian life is characterized as resilient reintegration, manifested in productivity in various spheres of life, awareness of new opportunities acquired as a result of combat experience. Directions of psychological assistance, stages of psychological rehabilitation, and aspects of the operation of the center for social and psychological rehabilitation of combatants are determined.

Keywords: *soldiers, adaptation, severely wounded, psychosocial work, support, rehabilitation.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Проблема соціально-психологічної адаптації осіб, які діяли в екстремальних умовах, набуває надзвичайної актуальності в наш час. Це обумовлено зростанням кількості стихійних, міжнаціональних та міжрегіональних конфліктів по всьому світу: відзначається значний приріст числа жертв військових дій та кількості військовослужбовців, які брали участь у локальних конфліктах усередині країни. Завдяки своєму життєвому досвіду вони складають особливу категорію населення, яка потребує особливого підходу. На передній план виходить питання необхідності адаптації до нових умов та перебудови психіки на мирний лад. Важкопоранені комбатанти стикаються з безліччю викликів у процесі адаптації до мирного життя. Їм доводиться не лише лікуватися від фізичних травм, але й опрацьовувати психологічні рани, відновлювати соціальні зв'язки, шукати нове місце в житті.

Аналіз досліджень та публікацій

Дослідження з соціально-психологічної адаптації та реабілітації військовослужбовців, які брали участь у бойових діях, здебільшого висвітлені в роботах Р. Абдурахманова, П. Корчемного, Л. Китаєва-Смика, С. Сєдіна, В. Попова, І. Соловйова, Н. Тарабріной та інших. В роботах А. Єна, М. Зеленової, О. Карояні, В. Маслюка, Є. Миска, Є. Снедкова та ін. розглядаються проблеми соціально-адаптивних можливостей людини, опірності стресам, підвищення здатності відновлюватися після психічних травм та адаптації до мирного життя. Вчені, такі як А. Маклаков, С. Максименко, Г. Сельє, К. Роджерс, Е. Шостром, Л. Філіп, Е. Фромм, Г. Балл, Ф. Березін, В. Казначєєв, В. Клименко, Ц. Короленко, А. Налчаджян, В. Семиченко, Б. Ананьєв, О. Леонтєєв, В. Петровський та ін., вивчали різні аспекти, такі як адаптаційний потенціал, особливості адаптивної особистості, форми та механізми адаптації, загальні проблеми соціально-психологічної адаптації та соціальна адаптованість в кризових ситуаціях.

Формулювання цілей статті

Мета статті полягає у висвітленні аспектів пристосування військовослужбовців після повернення до цивільного життя та їх адаптації до нових соціальних умов, наданні рекомендацій та переліку допоміжних організацій.

Виклад основного матеріалу

Поняття «адаптація» походить від латинського слова «adaptatio» і фактично як пристосування факторів до змінних умов середовища [1, с. 7]. У психології адаптація означає пристосування людини до умов суспільства відповідно до його вимог та власних потреб, мотивів та інтересів. Це також розглядається як пристосування розуміння та органів забезпечення до умов створення. Сучасне розуміння адаптації потребує взаємозв'язку між розвитком індивіда (організованого) та умовами середовища. Важливо, щоб адаптація відбулася таким чином, щоб індивід міг задовольнити свої потреби та цілі, відповідати соціальним нормам і не виконувати вимоги суспільства. Адаптацію можна розглядати на різних рівнях, таких як фізіологічний, біологічний, психологічний та соціальний. Вона є необхідним елементом для нормальної функції та плідної життєдіяльності людини в суспільстві [1, с. 8]. Також варто відзначити, що узгодження самооцінок та досягнення особистості з її можливостями та реальністю соціального середовища є ключовим компонентом адаптації. Адаптація розглядається в контексті фізіологічних, біологічних, психологічних і соціальних аспектів, а вивчення цього процесу є завданням для розуміння та вирішення сучасних соціальних викликів.

Проблеми, з якими можуть зіткнутися важкопоранені комбатанти:

- фізичні обмеження: багато з них мають інвалідність, яка може ускладнювати їм виконання повсякденних завдань.
- Психологічні проблеми: посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), тривога, депресія та інші психічні розлади є поширеними проблемами серед ветеранів.
- Соціальна ізоляція: деякі ветерани можуть відчувати себе ізольованими від суспільства, адже їхній досвід війни часто незрозумілий для людей, які не брали в ній участі.
- Труднощі з працевлаштуванням: знайти роботу, яка відповідає їхнім можливостям та кваліфікації, може бути складно для ветеранів, які мають інвалідність або психологічні проблеми.

– Фінансові проблеми: багато ветеранів мають фінансові проблеми, адже вони можуть не мати можливості працювати або отримувати достатньо пенсії [8; 9].

На жаль, стереотипи та негативне ставлення до психологічної допомоги ускладнюють адаптацію воїнів після повернення з війни. Важливо розуміти, що потреба в психологічній допомозі не є ознакою слабкості, а скоріше є знаком здорової реакції на стресову ситуацію. Стрес, пережитий учасниками бойових дій, може залишити глибокий слід на їхній психіці, і навіть якщо фізичні рани зцілені, емоційні рани можуть залишитися відкритими. Негативне ставлення до психологічної допомоги може походити від недостатньої усвідомленості суспільства щодо складності та важливості психічного здоров'я [3, с. 68]. Тому важливо проводити інформаційні кампанії та надавати доступ до безкоштовних консультацій психологів для учасників бойових дій та їхніх сімей. Важливо просвітлювати суспільство про те, що шукати психологічну допомогу є знаком мудрості та сили, а не слабкості. Психологи допомагають ветеранам зрозуміти та виправити їхні емоційні та психологічні проблеми, щоб вони могли повернутися до повноцінного життя; помічниками у цьому можуть стати державні програми підтримки ветеранів, волонтерські організації, а також неприбуткові організації, які спеціалізуються на психологічній допомозі ветеранам, про які буде зазначено нижче. Такий підхід допомагає створити безпечне середовище, в якому ветерани можуть відчути підтримку та знайти необхідну допомогу для відновлення свого психічного здоров'я [3, с. 69].

Між 25 і 30% військовослужбовців, які пройшли через збройні конфлікти, викликають захворювання посттравматичних станів, спричинених стресом [6, с. 46]. Проте, серйозніші і триваліші дослідження бойових дій впливають не лише на психофізичне здоров'я військовослужбовців, а й на їхню психологічну стійкість, світогляд, стабільність ціннісних орієнтацій. Коло явищ, що викликають травматичні стресові порушення, досить широке й охоплює безліч ситуацій, коли існує загроза власному чи близькій людині, загроза фізичному здоров'ю чи психологічному стану. Порушення, що розвиваються після пережитої психологічної травми, впливають на всі рівні людського функціонування (фізіологічний, психологічний, соціальний, особистісний, професійний, міжособистісна взаємодія тощо) та призводять до стійкості особистісних змін не лише у самій постраждалій особистості, але й у членах їхньої родини, очевидців. Посттравматичні стресові порушення сприяють формуванню

спеціальних сімейних відносин, особливих життєвих сценаріїв і можуть вплинути на все подальше життя.

Відповідно до Механізму надання вторинної (спеціалізованої) і третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги військовослужбовцям, у посттравматичному стресовому розладі виникають такі симптоми [7]:

1. Повторне проживання переживання, що включає нав'язливі тривожні спогади про травматичну подію, кошмари та інтенсивні психологічні захворювання або соматичні реакції, такі як підвищене потовиділення, прискорене серцебиття та паніку при нагадуванні про травматичну подію.

2. Уникнення й емоційне заціплення, що виявляється в унікальному сенсі зайняття, місць, думок, почуттів або розмов, пов'язаних з подією; обмежених емоціях; втраті інтересу до звичайної діяльності; відчутті відстороненості від інших.

3. Надмірне підвищення, включаючи безсонність, дратівливість, труднощі з концентрацією уваги, сильну настороженість, посилений старт-рефлекс.

Дослідники М. Мушкевич, Р. Федоренко та А. Мельники виявили такі симптоми посттравматичного стресового розладу: повторні нав'язливі спогади про події, включаючи думки або почуття; часта повторюваність спогадів, що накопичення значно занепокоєння; наявність дій або відчуттів, що створюють враження ніби подія знову сталася; сильний психологічний дистрес під впливом зовнішніх або внутрішніх подразників, які символізують або нагадують про аспекти травмуючої події; фізіологічна реактивність під впливом зовнішніх або внутрішніх подразників, які символізують або нагадують про аспекти психотравмуючих подій, таких як почервоніння, збліднення, тремтіння та підвищене серцебиття; флешбеки; постійне уникання стимулів, пов'язаних із травмою, що виявляється загальним заціпенінням та внутрішньою активністю; гіперактивність, яка включає в себе дратівливість або вибухи гніву, труднощі під час засихання та порушення тривалості сну, труднощі концентрації уваги, підвищену реакцію та посилену реакцію на сильні сигнали [2, с. 262].

Процес адаптації у військовослужбовців проходить індивідуально. У випадку складного психологічного стану, клінічних симптомів або тривалого стресового стану людині необхідна спеціалізована допомога. Проте навіть у випадку, коли симптоматика не виражена яскраво або зовсім не виявляється, вплив від пережитих травмуючих подій може проявитися згодом. Дослідниця Л. Матвієць звертає увагу на необхідність розуміння фахівцем динаміки

переживання важкої травматичної ситуації, яка включає інші етапи. Вона виділяє такі етапи [4, с. 7]:

Перший етап – фаза заперечення або шоку – відбувається знову після дії травматичного фактора. Цей короткотривалий етап, на якому людина не може прийняти на емоційному рівні подію, яка відбулася. Психіка захищається від деструктивної дії травматичної ситуації через заперечення або несприйняття. Другий етап – фаза агресії і провини – на цьому етапі людина намагається пережити травмуючу подію, що відбулася. Вона може намагатися зрозуміти причини події, шукати винних, переживати провину, направляти агресію на себе. Третій етап – фаза депресії – характеризується усвідомленням того, що природи ви відчуваєте сильнішими. Це супроводжує почуття безпорадності, безпомічності, самотності, власної непотрібності та втрати мети подальшого життя. Ця фаза може викликати депресію. Четвертий етап – фаза зцілення – характеризується сприйняттям пережитих травмуючих подій, усвідомленням та прийняттям минулого, набуттям нового сенсу дії.

Надання комплексної допомоги військовослужбовцю, який опинився в складному психологічному стані після повернення із зони бойових дій, надається в рамках психологічної реабілітації. Метою психологічної реабілітації є надання військовослужбовцю допомоги для відновлення психічного стану здоров'я до оптимального, необхідного для проведення діяльності, стану [9, с. 223].

Найчастіше психологи виділяють чотири ключові етапи психологічної реабілітації військовослужбовців:

1. Діагностичний етап – на цьому етапі здійснюється вивчення характеру наявних у військовослужбовців психологічних проблем, оцінюється ступінь їх впливу на їх психічне здоров'я. Визначають такі завдання вивчення та оцінки психічного стану:

- визначення наявності, складу та вираженості виявлених негативних психологічних наслідків бойового стресу;
- з'ясування причин їх виникнення та прояви рецидивів;
- встановлення ефективності способів справляння військовослужбовцями з негативними психологічними наслідками бойового стресу;
- визначення доцільності використання тих чи інших методів психологічної допомоги конкретному військовослужбовцю.

2. Психологічний етап – на цьому етапі передбачається цілеспрямоване використання конкретних методів впливу на психіку реабілітованих військовослужбовців.

3. Реадаптаційний етап – здійснюється, переважно, при проведенні специфічної реабілітації [6, с. 47-48].

Реадаптаційний етап є важливою складовою частиною специфічної реабілітації. Він спрямований на те, щоб допомогти людині, яка пройшла курс лікування або реабілітації, повернутися до нормального життя в суспільстві. Цей етап може тривати від декількох тижнів до декількох місяців, залежно від складності травми чи захворювання та індивідуальних особливостей людини.

Основні цілі реабілітаційного етапу:

– Відновлення залишкових функцій: на цьому етапі людина продовжує працювати над відновленням функцій, які були порушені внаслідок травми чи захворювання. Це може включати фізичні вправи, ерготерапію, мовну терапію та інші види реабілітаційних заходів.

– Соціальна адаптація: людина вчиться жити з обмеженнями, які можуть виникнути внаслідок травми чи захворювання. Це може включати навчання користування допоміжними засобами, адаптацію житла та робочого місця, а також розвиток навичок вирішення проблем.

– Психоемоційна адаптація: людина вчиться справлятися з психологічними наслідками травми чи захворювання. Це може включати психотерапію, консультування та групи підтримки [2, с. 264].

Військовослужбовці, які пережили бойові дії, травми або інші складні події, часто мають посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), тривогу, депресію та інші психологічні проблеми. Ці проблеми можуть значно ускладнювати їм повернення до нормального життя в цивільному суспільстві.

Реадаптаційний етап реабілітації військовослужбовців має такі особливості [2, с. 265]:

– Тривалість: реабілітаційний етап може тривати значно довше, ніж у цивільних осіб. Це пов'язано з тим, що психологічні травми, отримані внаслідок бойових дій, можуть бути дуже глибокими та потребувати більше часу для опрацювання.

– Комплексність: реабілітаційні програми для військовослужбовців мають бути комплексними та включати не лише психотерапію, але й фізичну реабілітацію, соціальну допомогу, професійну орієнтацію та інші види підтримки.

– Індивідуальний підхід: до кожного військовослужбовця потрібно підходити індивідуально, з урахуванням його особистих потреб та особливостей.

– Важливість соціальної підтримки: для успішної реадаптації військовослужбовцям дуже важлива підтримка з боку сім'ї, друзів та інших військових.

Заходи реадаптаційного етапу для військовослужбовців:

– Психотерапія: це основний метод лікування ПТСР та інших психологічних проблем. Існує багато різних видів психотерапії, які можуть бути ефективними для військовослужбовців, наприклад, когнітивно-поведінкова терапія, EMDR-терапія, групова терапія та інші.

– Фізична реабілітація: багато військовослужбовців, які отримали травми під час бойових дій, потребують фізичної реабілітації, щоб відновити свої фізичні функції.

– Соціальна допомога: військовим може знадобитися допомога в отриманні пільг, оформленні документів, пошуку житла та роботи, а також в інших соціальних питаннях.

– Професійна орієнтація: військовослужбовцям, які не можуть повернутися до своєї попередньої роботи, може знадобитися допомога в пошуку нової роботи, яка відповідає їхнім можливостям.

– Програми підтримки: існує багато програм підтримки для військовослужбовців та членів їхніх сімей. Ці програми можуть надавати інформацію, ресурси та емоційну підтримку [2, с. 264]; [6].

В Україні існує багато програм, спрямованих на підтримку військовослужбовців та членів їх сімей. Ці програми пропонують різні види допомоги, включаючи фінансову допомогу, медичні послуги, психологічну підтримку, освітні та соціальні послуги. Програма Міністерства у справах ветеранів: ця програма надає фінансову допомогу, медичні послуги, психологічну підтримку, освітні та соціальні послуги ветеранам Збройних Сил України, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України, Служби безпеки України та інших військових формувань [5]. Програма «Український ветеранський фонд»: ця програма надає гранти на реалізацію проектів, спрямованих на соціальну адаптацію та інтеграцію ветеранів в мирне життя [8].

4. Етап супроводу – включає спостереження за військовослужбовцями, їх консультування та, в разі потреби, надання їм додаткової психологічної допомоги після етапу психологічної реабілітації.

Отже, у процесі адаптації військовослужбовців до цивільного життя виникають складнощі, які можуть бути спричинені стресом та посттравматичним стресовим розладом. Цей процес вимагає комплексного підходу, який включає психологічну підтримку, медичну

реабілітацію, правову допомогу, соціальний захист та сприяння в працевлаштуванні. Такий збалансований підхід, а також виявлення співчуття та підтримки з боку суспільства, можуть сприяти успішній адаптації ветеранів, які повернулися з зони бойових дій.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Таким чином, адаптація важкопоранених військовослужбовців до мирного життя – це складний та багатогранний процес, який потребує значних зусиль з боку самих бійців, їхніх родин та суспільства в цілому. Важливо розуміти, що це не просто одужання від фізичних травм, але й подолання психологічних ран, відновлення соціальних зв'язків та пошук нового місця в житті. Проблема соціально-психічної адаптації учасників бойових дій до умов мирного життя і діяльності особливо гостро відзначається в період соціально-економічних змін. На частку учасників бойових дій припадає занадто багато значних переживань. Події, в яких вони брали участь, впливали не лише своєю інтенсивністю, але й частою повторюваністю, травми відбувалися одна за одною. У таких надзвичайних, за сучасними мірками, умовах, бійцям для виживання були потрібні такі навички і способи поведінки, які не можна вважати нормальними і загальноприйнятими в мирному житті. Багато з цих стереотипів поведінки, придатних лише для бойової ситуації, так глибоко заростали корінням, що будуть відчуватися деякий час. Виходячи з цього, всім учасникам бойових дій належить пройти період соціально-психологічної адаптації. Перед суспільством стає проблема не лише надання їм реальної психолого-соціальної підтримки, а й інформування про надані урядом пільги, здійснення направлення до відповідних інстанцій і установ охорони здоров'я для отримання цих пільг і лікування. Існує багато програм та організацій, які можуть допомогти у цьому процесі, але головним фактором успіху є бажання та стійкість самих військовослужбовців.

Література

1. Голубев Є. В. Психологічні особливості соціальної адаптації учасників бойових дій до умов мирного життя : Кваліфікац. робота здобувача освіт. ступеня магістр спец. 053 Психологія. Освіт. п. Ізмаїл, 2024. 100 с.
2. Крупа В., Лобода І., Кшановська Р. Медико-психологічна та фізична реабілітація учасників військових конфліктів. *InterConf*. 2022. № 15(117). С. 260-267.

URL: <https://doi.org/10.51582/interconf.19-20.07.2022.027> (дата звернення: 08.05.2024).

3. Кучеренко С. М. Організаційні особливості соціально-психологічної адаптації військовослужбовців, які брали участь у бойових діях, до умов мирного життя. *Збірка наукових праць «Проблеми екстремальної та кризової психології»*. 2017. № 21. С. 66-73.

4. Матвієць Л. Організація та моніторинг своєчасного надання медико-психологічної допомоги на первинному рівні при гострих та посттравматичних стресових розладах. *Сімейна медицина*. 2017. № 5. С. 6-11.

5. Міністерство у справах ветеранів. *Міністерство у справах ветеранів*. URL: <https://mva.gov.ua/> (дата звернення: 09.05.2024).

6. Орловська О. А. Особливості адаптації військовослужбовців до умов цивільного життя. *Young scientist*. 2019. Т. 8, № 72. URL: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-8-72-11> (дата звернення: 09.05.2024).

7. Про визначення механізму надання вторинної (спеціалізованої) і третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги військовослужбовцям, які беруть участь в антитерористичній операції та здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації та/або в умовах запровадження воєнного чи надзвичайного стану: Наказ М-ва оборони України від 07.02.2018 р. № 49/180 : станом на 2 листоп. 2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0252-18#Text> (дата звернення: 08.05.2024).

8. Український ветеранський фонд. *Ветеранський фонд (Поруч з ветераном)*. URL: <https://veteranfund.com.ua/> (дата звернення: 08.05.2024).

9. Subashkevych I., Bordiyan Y., Halko S. Features of social and psychological adaptation of military personnel who participated in combat operations. *Visnyk of the Lviv university. Series pedagogics*. 2023. No. 39. P. 218-226. URL: <https://doi.org/10.30970/vpe.2023.39.12047> (date of access: 09.05.2024).

References

1. Holubiev Ye. V. Psykholohichni osoblyvosti sotsialnoi adaptatsii uchashnykh boiovykh dii do umov myrnoho zhyttia : Kvalifikats. robota zdobuvacha osvity. stupey. mahistr spets. 053 Psykholohiia. Osvit. p. Izmail, 2024. 100 s.

2. Krupa V., Loboda I., Kshanovska R. Medyko-psykholohichna ta fizychna reabilitatsiia uchashnykh viiskovykh konfliktiv. *InterConf*. 2022. № 15(117). S. 260-267. URL: <https://doi.org/10.51582/interconf.19-20.07.2022.027> (data zvernennia: 09.05.2024).

3. Kucherenko S. M. Orhanizatsiini osoblyvosti sotsialno-psykholohichnoi adaptatsii viiskovosluzhbovtziv, yaki braly uchast u boiovykh diiakh, do umov myrnoho zhyttia. Zbirka naukovykh prats Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykholohii. 2017. № 21. S. 66-73.
4. Matviiets L. Orhanizatsiia ta monitorynh svoiechasnoho nadannia medyko-psykholohichnoi dopomohy na pervynnomu rivni pry hostrykh ta posttravmatychnykh stresovykh rozladakh. Semeina medytsyna. 2017. № 5. S. 6-11.
5. Ministerstvo u spravakh veteraniv. Ministerstvo u spravakh veteraniv. URL: <https://mva.gov.ua/> (data zvernennia: 09.05.2024).
6. Orlovska O. A. Osoblyvosti adaptatsii viiskovosluzhbovtziv do umov tsyvilnoho zhyttia. Young scientist. 2019. T. 8, № 72. URL: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-8-72-11> (data zvernennia: 09.05.2024).
7. Pro vyznachennia mekhanizmu nadannia vtorynnoi (spetsializovanoi) i tretynnoi (vysokospetsializovanoi) medychnoi dopomohy viiskovosluzhbovtziv, yaki berut uchast v antyterorystychnii operatsii ta zdiisnenni zakhodiv iz zabezpechennia natsionalnoi bezpeky i oborony, vidsichi i strymuvannia zbroinoi ahresii Rosiiskoi Federatsii ta/abo v umovakh zaprovadzhennia voiennoho chy nadzvychainoho stanu : Nakaz M-va oborony Ukrainy vid 07.02.2018 r. № 49/180 : stanom na 2 lystop. 2018 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0252-18#Text> (data zvernennia: 08.05.2024).
8. Ukrainyskyi veteranskyi fond. Veteranskyi fond (Poruch z veteranom). URL: <https://veteranfund.com.ua/> (data zvernennia: 08.05.2024).
9. Subashkevych I., Bordiyan Y., Halko S. Features of social and psychological adaptation of military personnel who participated in combat operations. Visnyk of the Iviv university. series pedagogics. 2023. No. 39. P. 218-226. URL: <https://doi.org/10.30970/vpe.2023.39.12047> (date of access: 09.05.2024).